

Події 24 серпня і 1 грудня 1991 р., що нерозривно пов'язані між собою, стали видатними віхами в історії України. Вони поклали початок новітньому етапу в розвитку української державності, втілюючи одвічне прагнення народу жити вільно і, як мовив Максим Рильський, «свій дух величогідний, як житнє зерно зберегти».

Джерела та література

1. Земцов И. Г. Крах эпохи. В 2 кн. Кн. 2. Горбачев: бросок через пропасть / Илья Земцов. – М. : Наука, 1999. – 286 с.
2. Литвин В. М. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К. : Наук. думка, 2008. – 814 с.
3. Мельник І. А. Міжнародні відносини: радянський експеримент та історичні реалії / І. А. Мельник. – К. : Либідь, 2006. – 468 с.
4. Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985–2005 / Рудольф Пихоя. – М. : Русь-Олимп ; Астрель ; АСТ, 2007. – 554 с.
5. Тиский М. Г. Історія виникнення Народного Руху України на Волині / М. Г. Тиский. – Луцьк : Ініціал, 2001. – 256 с.
6. Хрестоматія з історії держави і права України. У 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р. – 1996 р. : навч. посіб. – К. : Ін-Юре, 1997. – 800 с.
7. Kuzio Taras. Ukraine: Perestroika to Independence / Taras Kuzio. – New York : St. Martin's Press, Inc., 2000. – 273 p.

УДК 94:[130.2:061.2](477.82)

А. С. Гарбарук –
*аспірант Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки*

Заснування культурних товариств як спосіб національного самовираження спільноти з польським корінням на Волині

*Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії
СНУ ім. Лесі Українки*

У статті висвітлено питання задоволення національних потреб волинської спільноти з польським корінням крізь діяльність культурних товариств. Виявлено передумови створення полонійних осередків у різних куточках Волині на початку 1990-х рр. та проаналізовано їхню діяльність у сьогоденні. Розкрито специфіку локальних проектів громади польського походження області.

Ключові слова: Волинь, полонія, товариство польської культури, релігійна громада, національне самовираження.

Гарбарук А. С. Основание культурных обществ как способ национального самовыражения людей с польскими корнями на Волини. Стаття посвящена вопросу удовлетворения национальных потребностей волинского сообщества с польскими корнями через деятельность культурных обществ. Освещены предпосылки создания полонийных ячеек в разных уголках Волини в начале 1990-х гг. Выявлена прямая зависимость между возрождением религиозных организаций и активизацией национальной жизни польской общины. Проанализирована деятельность обществ польской культуры в настоящем, в которой определились основные направления: изучение польского языка, популяризация культуры, сохранение традиций и обычаев, опека над памятниками прошлого, укрепление связей с исторической родиной, поддержание христианского духа в семьях. Раскрыта специфика локальных проектов общины польского происхождения области. Приведены примеры практических действий местной полонии в деле сохранения национальной самобытности.

Ключевые слова: Волинь, полония, общество польской культуры, религиозная община, национальное самовыражение.

Garbaruk A. S. Establishment of Cultural Associations as a Way of the National Self-Expression of Community with Polish Roots in Volyn. This article is devoted to the issue of satisfying national needs of Volyn community with Polish roots through the activities of cultural associations. It deals with the background of formation

of Polish centers in different parts of Volyn in the beginning of 1990s. The direct correlation between the revival of religious communities and the intensification of the national life of the Polish community is discovered. The Polish culture associations activities in the present are analyzed. The major areas of its functioning are: learning the Polish language, promotion of culture, preservation of traditions and customs, care of monuments of the past, strengthening the link with the historical homeland, maintaining Christian spirit in families. The specifics of local projects of community with Polish origin in the region is revealed. The examples of practical actions of the local Polish Diaspora in preserving national identity are also given in the article.

Key words: Volyn, Polish Diaspora, Polish Cultural Association, religious community, national self-expression.

Постановка наукової проблеми та її значення. Польське населення України за етнічною ознакою можна віднести до так званої полонії, тобто скупчень поляків за межами Польщі. Тутешня спільнота має давнє коріння, її основу становлять нащадки поляків, які ще з раннього середньовіччя переселялися на українські землі. Протягом століть їм довелося пізнати різні соціально-економічні та політичні устрої, в умовах яких зберегти елементи власної самобутності вдавалося не завжди. У незалежній Україні таку можливість національні меншини отримали, хоча ряд законодавчих актів, які були ухвалені понад двадцятиріччя тому, все ж вимагають удосконалення.

Поширеною формою гуртування представників меншин, у цьому разі – осіб із польським корінням, є національно-культурні товариства. Їх роль важко переоцінити, адже, постаючи дзеркалом полонійного життя, вони тим самим впливають на формування сучасних українсько-польських взаємин.

У полі зору пропонованої розвідки містяться організації Волинської області. Таке регіональне зацікавлення пояснюється тим, що Волинь є прикордонним краєм із Польщею. Це, в свою чергу, сприяє інтенсифікації українсько-польських контактів та якісно впливає на характер діяльності місцевих осередків, які йменуються як товариства польської культури.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема становлення та розвитку української полонії від 1990-х рр. малодосліджена, порівняно з масою праць, присвячених міжвоєнному та післявоєнному часу. Регіонального підходу до цієї тематики майже немає у науковому світі. З огляду на це, дослідження побутування польської спільноти у Волинському краї крізь діяльність локальних національних об'єднань видається доцільним.

Серед найбільш знаних організацій – Товариство польської культури ім. Єви Фелінської та Товариство польської культури ім. Тадеуша Костюшка. Передумови їх заснування та особливості функціонування ми вже розглядали. **Мета** статті – висвітлити та проаналізувати діяльність об'єднань полонії, які містяться в різних напрямках від обласного центру й представляють невеличкі громади людей польського або й змішаного походження. **Завдання** дослідження:

- виявити передумови створення полонійних осередків у різних куточках Волині у 1990-х рр.;
- проаналізувати діяльність місцевих товариств польської культури краю;
- розкрити специфіку локальних проєктів спільноти польського походження області;
- виділити і аспекти роботи об'єднань, які першочергово сприяють національному самовираженню волинської полонії.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На початку 1990-х рр., коли у м. Луцьку формувалося Товариство польської культури ім. Єви Фелінської, намагалися не бути осторонь процесу відродження польщизни й любешівці польського походження. У 1992 р. до Товариства вступило восьмеро осіб із смт Любешів, котрі їздили до обласного центру на зібрання та богослужіння у відновленому костелі Св. Петра і Павла. Невдовзі спільнота пройнялась ідеєю відновлення святині в Любешові – костелу братів менших-капуцинів. Розуміючи, що ніхто краще не зможе відродити духовність серед поляків, аніж священники, які працювали на теренах Любешівщини, зокрема до війни, місцеві активісти встановили зв'язок із о. Яном Мухарським, котрий проживав у США. Саме він очолив римо-католицьку парафію Св. Кирила і Мефодія після повернення храму релігійній громаді [23].

Відтоді у костелі відновилися меси, а згодом при ньому почали збиратися охочі до вивчення польської мови. У 2007 р. керівники Товариства висловили впевненість у спроможності членів із Любешова на самостійні кроки й схвалили ідею заснування окремого осередку [15]. Головою Любешівського відділення стала Валентина Францівна Шоломіцька. Її дідусь – українець, бабуся – полька, батьки і вся родина були прихожанами місцевого костелу піярів. Будучи істориком за фахом,

Валентина Францівна була небайдужа до сторінок минувшини, зокрема українсько-польської. Коли постало питання про потребу у створенні полонійного об'єднання на теренах Любешівщини, вона без вагань погодилася його очолити, споглядаючи в очах старожилів польського походження надію на її молоді сили у справі згуртування тутешньої спільноти.

Із 1996 р. при костелі розпочала роботу польська суботньо-недільна школа. Із введенням польської мови як предмета в ліцейних класах Любешівського навчально-виховного комплексу функціонування школи припинилося, проте у планах Товариства – її відновлення. Місцеві учні є постійними учасниками декламаторських конкурсів польської поезії. Їх призерки Оксана Вітовщик та Яна Шутяк переконані у важливості вивчення мови, завдяки чому розширюється коло спілкування, з'являється шанс побувати за кордоном, долучитися до світового мистецтва [20].

У діяльності Любешівського відділення чільне місце посідає вшанування пам'яті Тадеуша Костюшка. Під час відзначення річниць від дня народження та смерті славетного героя проводяться концерти, вікторини, виставки літератури і фотографій, запрошуються гості з Польщі. Зв'язок Костюшка із Любешівщиною особливий, адже у 1753–1759 рр. він навчався у місцевому колеґіумі, заснованому при монастирі отців піярів. При вході до колишньої школи, де нині містяться різні установи, встановлена пам'ятна дошка [9].

Вагомим напрямом у діяльності відділення є опіка над римо-католицьким цвинтарем. У цій справі місцева спільнота має допомогу від польської суспільно-виховної організації «Стрілець», яка займається облаштуванням місць поховань солдат армії Юзефа Пілсудського часів Першої світової війни. Так, 20–29 липня 2011 р. 11 юнаків та дівчат із Вроцлавщини впорядковували могилки на старому кладовищі, що за Любешовом [21].

Знаковою подією для тутешньої спільноти стало урочисте увіковічення в меморіальній таблиці тих любешівців, котрі загинули в роки війни. Ініціаторами стали представники місцевої римо-католицької громади й ті, хто десятки років проживає у Польщі і невід'ємний від родинних вузів із поляками, які мешкали на території Любешова у довоєнний період [4]. Для осіб польського походження куточок у костелі із рядом табличок став, напевно, ще одним святим місцем.

Ідея польського ренесансу у сер. 1990-х рр. дісталася й м. Берестечка. З 1995 р. неофіційно почав діяти осередок Товариства польської культури ім. Єви Фелінської під керівництвом Станіслава Жечковського. Особливих здобутків, окрім налагодження процесу вивчення польської мови, помітно не було. Лише у 2008 р., після того, як зареєстрували Берестечківське відділення Товариства й очолила його Галина Іванівна Сокальська, ситуація змінилася на краще [13].

Галина Іванівна, маючи глибоке переконання у значимості полонійної діяльності, володіє вмінням доводити спільноті із польськими коренями їхню роль у збереженні національного елемента в ім'я пам'яті предків. Вона виховувалась у сім'ї, де мама – українка, тато – поляк, вільно розмовляла польською мовою. Релігійні свята відзначали і за православним, і за католицьким календарями. Тому польську культуру Галина Іванівна вважає надбанням своєї великої родини.

При Товаристві у Берестечку діє польський клас, в якому навчають мові і дітей, і дорослих. Учні суботньо-недільної школи долучаються до роботи Літньої школи польської мови в с. Замлиння (Любомльський р-н, Волинська обл.), беруть участь у декламаторських конкурсах, мають змогу продовжити навчання за кордоном [12]. Функціонує тут і дитячий музичний колектив «Акколада». Окрім заходів районного рівня, «Акколада» має у своєму доробку виступи на Міжнародному фестивалі польської пісні ім. Марії Конопницької. Долучаючись до художнього життя краю, берестечківчани беруть участь у Різдвяному концерті «Hej, Kołędo – Колядо!» [18]. Мають місце й спільні культурні проекти зі школою № 9 м. Люблін (Польща), з якою Товариство підтримує партнерські зв'язки.

Діяння полонійного осередку, зокрема старання Галини Сокальської, не лишилися непоміченими: у 2011 р. Генконсул РП у Луцьку Марек Мартінек вручив їй відзнаку «Заслужений діяч польської культури» [2]. Гідне визнання мотивує членів спілки осіб польського походження Берестечка до подальшої сумлінної праці задля поступу польськості в краї.

У 1996–1997 рр. люди, котрі певним чином пов'язані з Польщею чи костелом, почали гуртуватися і у Горохові. Де-юре власне відділення польського товариства їм вдалося створити лише у 2006 р. [14]. Першим очільником осередку у 2006–2010 рр. стала Валентина Тимофіївна Кленк.

Нині головує Ольга Григорівна Кленк, котра пов'язана з польщиною завдяки польським кореням її чоловіка. Підтримання польськості на цих теренах можна по праву назвати сімейною справою Кленків, адже нині їхні діти активні діячі полонійного руху.

При Товаристві діє суботньо-недільна школа. На кожне польське свято дітки виступають перед членами Товариства із номерами художньої самодіяльності. При можливості учні школи вирушають до Польщі на відпочинок на запрошення урядових та неурядових структур.

Вагомим інструментом єднання полонії, який використовується в усіх куточках краю, є міцний зв'язок із костелом. Щонеділі до Горохова приїздить ксьондз Гжегож Оважани – настоятель релігійної громади парафії Св. Іоана Непомука Луцької дієцезії (римо-католицького храму в м. Дубно).

У минулому столітті в Горохові було римо-католицьке кладовище. Сьогодні ж ця територія вирівняна і засаджена березами. Тутешня спільнота має намір встановити пам'ятну таблицю [7].

Єднанню осіб польського походження на Маневиччині слугувало згуртування навколо відновленої римо-католицької парафії. У 1992 р. богослужіння проводились у помешканні Казимири Павлівни Миткалик, польки за національністю. У наступні роки зусиллями громади та ксьондзів – о. Ма-река Гмітшука, о. Адама Галека, о. Казимира Зайонца – костел Св. Духа було відремонтовано [27].

Охоче відвідують костел дітки, тягнуться до святині й віруючі інших конфесій, зокрема православні, адже одні й інші належать до єдиної Християнської церкви. Для покращення стану здоров'я діток прихожан, зважаючи на те, що Маневиччина входить до зони підвищеної радіоактивності, парафія намагається організувати виїзди на відпочинок до Республіки Польща [26, с. 15].

Особливе ставлення до польщизни пані Миткалик передала своїй дочці – Галині Олексіївні Павлюк. У 1995 р. обидві започаткували суботню школу з вивчення польської мови при костелі [25, с. 23]. Саме вони під час заснування польського Товариства у м. Луцьку в 1992 р. до нього приєдналися.

Особливе зацікавлення польщизною у діток виникає після спілкування із ровесниками з-за Бугу. Під опікою Галини Павлюк у 2001 р. відбулося перше знайомство харцерів м. Згеж (Польща) та школярів Маневичької загальноосвітньої школи № 2, які вивчають польську мову [5]. Завдяки співпраці з навчальним закладом був утворений дитячий хор «Перлини Волині», який багаторазово ставав призером та лауреатом Міжнародного фестивалю релігійної пісні у Лодзі.

Із 1997 р. на Маневиччині розпочала діяльність харцерська служба пам'яті (Республіка Польща), яка займається відновленням цвинтарів легіонерів Юзефа Пілсудського на Україні. Традиційною вже стала організація літнього табору у формі наметового містечка, де пліч-о-пліч українська молодь, здебільшого із сімей польського походження, та польські харцери впорядковують захоронення.

У 2008 р. Маневичьке відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської було зареєстроване офіційно [11]. Члени Товариства – люди здебільшого поважного віку, для яких основними цінностями є пам'ять та жага не допустити завмирання польськості. З цією метою вони збираються разом у будинку ксьондза, ведуть бесіди про минуле, діляться переживаннями. Вони охоче підтримують зв'язки із теперішніми жителями Польщі, батьки яких у довоєнний час мали стосунок до Маневич [6].

У Ковелі заснування осередку Товариства польської культури ім. Єви Фелінської відбулося 1998 р. [16]. Керівництво відділенням було доручено Вацлаву Антоновичу Герку. Він народився в сім'ї поляків у м. Ковелі, де й проживає нині. Пан Вацлав завжди усвідомлював нерозривний зв'язок із польщизною. На заслуженому відпочинку саме з'явився час приділити належну увагу власним етнічним чуттям.

Серед першочергових ініціатив новоутвореного об'єднання було заснування польського класу, який діє при ЗОШ № 3 м. Ковеля. Окрім вивчення мови, історії й традицій Республіки Польща, учні школи мають змогу відпочивати у сусідній державі на запрошення партнерських організацій з-за Бугу [1].

Пріоритетом у діяннях місцевої спільноти польського походження є також просвітницько-літературні проекти. Товариство стало ініціатором проведення конкурсу пісні Агнешки Осецької. Популяризуючи польські мистецькі здобутки, захід тим самим дав змогу молоді проявити зацікавленість у культурній спадщині поляків. Значну частину організації дійства взяв на себе гурт Товариства польської культури «Ковель-Бенд» [17].

Широко розроблений діалог місцевої полонії з її історичною батьківщиною. Із візитом на ковельській землі при нагоді перебувають представники Товариства прихильників Волині і Полісся з Хелма, гості з Любліна, віце-маршалок Польщі Анджей Лепер [22].

У контексті вшанування польської минувшини Товариство опікується станом військових кладовищ у місті та за 25 км від Ковеля, на місці колишньої колонії Засмики. Вшанування пам'яті

полеглих польських легіонерів відбувається і через проведення богослужінь [19]. Давнім другом Товариства є ксьондз Тадеуш Фостаковський, котрий допомагає локальній спільноті синтезувати єднання етнічне із релігійним.

Особливістю, яка вирізняє Ковельське об'єднання, є ведення хронології. За ініціативою пана Герки заведено книгу під назвою «Kronika», у якій з 3 жовтня 1998 р. вміщуються детальні записи про справи, здійснювані у Товаристві [24].

У 2012 р. ковельська полонійна організація функціонує як окрема структура під назвою Товариство польської культури у м. Ковелі. Зміни пов'язані із потребою у розширенні повноважень осередку задля спрощення паперових процедур у вирішенні багатьох питань.

Тенденція до заснування місцевих національних об'єднань польської громади Волині сягнула й теренів Любомльщини. У 2009 р. зареєстроване Товариство польської культури ім. Міхала Огінського в Любомлі й Молодіжне товариство польської культури ім. Міхала Огінського при районній гімназії ім. Наталії Ужвій.

Завдяки Товариству в навчальному закладі започатковано викладання польської мови з п'ятого класу, функціонує недільна школа. Члени Молодіжного товариства стали ядром танцювального колективу «Едельвейс» та вокальної групи «Співаночки». Учасники художньої самодіяльності спільно з польськими ровесниками працюють над культурними проектами, які демонструють на українській та польській сцені.

Товариство в Любомлі має мистецький продукт власного виробництва – Фестиваль польської пісні, який проводиться з 2009 р. з нагоди відзначення річниць від дня народження польського композитора Міхала Огінського [10]. Захід – вкрай потрібна справа, адже сприяє популяризації культури близького слов'янського народу.

Місцевими святинами для любомльчан із польським корінням є костел Св. Трійці, повернений вірянам у 1992 р., та римо-католицьке кладовище, на якому найпізніше поховання датуються 1954 р. [28, с. 5–6]. Упорядкування останнього стало незмінною традицією, дотриманням якої широко переймається голова Товариства Володимир Степанович Педич. Ця справа виявилася близькою не лише для польської громади, а й для пересічних любомльчан, що свідчить про щонайменше відчутну приязнь місцевого населення до осіб польського походження, які бережуть пам'ять про померлих через дбайливе ставлення до сакрального місця [3].

Специфіка діяльності Товариства польської культури ім. Міхала Огінського у Любомлі полягає у належному ставленні до публічності власного функціонування (товариство має свій сайт <http://polonialuboml.ucoz.org>).

Заснування полонійного об'єднання у м. Рожиці пов'язано з ідеєю налагодження загублених свого часу зв'язків між людьми однієї спільноти. Пані Ольга Сахацик, котра 2010 р. приймала родичів із Польщі, та місцевий ксьондз Роман Бурник, вислухавши бажання гостей віднайти втрачені контакти, у 2011 р. ініціювали створення Рожищенського відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської. Доцільність утворення осередку підкріплювалося ще й тим, що у містечку проживає кілька десятків осіб, котрі без вагань називають себе нащадками польського роду.

За порівняно короткий період діяльності об'єднання здійснено таке:

- налагоджено процес вивчення мови у польському класі при ЗОШ № 2 м. Рожища;
- розпочато роботу над упорядкуванням території колишнього польського кладовища;
- укладено угоду про співпрацю зі школою с. Стів'є (Хелмський повіт, Люблінське воєводство);
- здійснено екскурсійну поїздку до Хелма на запрошення польської сторони [8].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, маємо підстави стверджувати, що процес активізації волинської полонії у 1990-х рр. пов'язаний здебільшого з відновленням римо-католицьких святинь у місцях скупчення релігійної громади. Іншим фактором, який позитивно позначився на ході заснування полонійних осередків, став приклад успішного функціонування первинної організації спільноти в регіоні, що заклало основи для подальшого польського національно-культурного розвитку.

Сутність роботи товариств польської культури у сьогоденні зводиться до вивчення польської мови, популяризації культури, збереження звичаїв, опіки над пам'ятками минувшини, зміцнення зв'язку з історичною батьківщиною, підтримання християнського духу в сім'ях. Кожен із осередків

має свої особливості, проте незмінними та спільними лишаються традиції. Протягом року Товариство проводить заходи, приурочені датам і подіям, які близькі його членам, насамперед, звичайним людям, по-друге, особам глибоко релігійним, і по-третє, небайдужим до національних традицій. У дружньому колі спільнота відзначає пам'ятні та святкові події в житті як українського, так і польського народів. У належному пошануванні спадщини своїх предків й полягає сутність національного самовираження волинських поляків. На особливостях їх співіснування з українським титульним етносом в регіоні зосереджуватимемо увагу в наступних дослідженнях.

Джерела та література

1. Балецька Н. Чудові дні у Легіоніві / Н. Балецька // *Monitor Wolynski*. – 2013. – 11 лип. – С. 9.
2. Ваколюк В. Типові запитання нетиповим людям / В. Ваколюк // *Monitor Wolynski*. – 2011. – 24 листоп. – С. 2.
3. Впорядкували цвинтар // *Наше життя*. – 2012. – 26 квіт. – С. 2.
4. Журавлюк І. Воскресінням минулого в ім'я майбутнього / І. Журавлюк // *Нове життя*. – 2011. – 18 черв. – С. 6.
5. Зустріч українських і польських школярів // *Нова доба*. – 2001. – 24 листоп. – С. 4.
6. Інтерв'ю з Г. О. Павлюк – головою Маневицького відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської на Волині. Травень 2013 р. // *Архів А. С. Гарбарук*.
7. Інтерв'ю з О. В. Клачук – вчителем польської мови при відділенні Товариства польської культури ім. Єви Фелінської у м. Горохів. Липень 2013 р. // *Архів А. С. Гарбарук*.
8. Інтерв'ю з О. І. Сахашик – головою Рожищенського відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської на Волині. Червень 2013 р. // *Архів А. С. Гарбарук*.
9. Костюшка вчили у Любешові // *Волинська газета*. – 2012. – 9 лют. – С. 10.
10. Линули польські пісні // *Наше життя*. – 2010. – 10 черв. – С. 4.
11. Повідомлення про легалізацію відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської на Волині у м. Маневичі / Маневицьке районне управління юстиції, 2008 р. // *Архів Товариства*.
12. Польський клас у Берестечку // *Monitor Wolynski*. – 2011. – 27 січ. – С. 4.
13. Протокол засідання відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської на Волині у м. Берестечко. м. Луцьк, 27 березня 2008 р. // *Архів Товариства*.
14. Протокол установчих зборів відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської на Волині у м. Горохів. 2006 р. // *Архів Товариства*.
15. Протокол установчих зборів відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської на Волині в смт Любешів. 14 грудня 2007 р. // *Архів Товариства*.
16. Протокол установчих зборів членів Ковельського відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської. 5 грудня 1998 р. // *Архів Товариства*.
17. Рогоза О. Співайте Осецьку / О. Рогоза // *Monitor Wolynski*. – 2012. – 6 груд. – С. 11.
18. Тет А. Валентин Ваколюк: «Ми співаємо на різних мовах, але про одне і те ж» / А. Тет // *Monitor Wolynski*. – 2012. – 26 січ. – С. 6.
19. У Ковелі вшановано пам'ять польських легіонерів // *Monitor Wolynski*. – 2012. – 22 листоп. – С. 3.
20. Урядова Т. Знання мови важливе / Т. Урядова // *Нове життя*. – 2010. – 27 листоп. – С. 9.
21. Урядова Т. «Патріотизм єднає покоління» / Т. Урядова // *Нове життя*. – 2011. – 30 лип. – С. 3.
22. Чайка І. «Я мрію навчатися у Польщі...» / І. Чайка // *Ковель сьогодні*. – 2011. – 22 груд. – С. 3.
23. Jan Pawel Mucharski. OFMCap.O zjednoczeniu chrześcijan. Na 400-lecie unii brzeskiej 1596–1996. – Warszawa, 1996. – 37 s.
24. Kronika Towarzystwa kultury Polskiej w Kowlu. Od 03.10.1998 r. // *Архів Товариства*.
25. Kruczek Adam. Żal kresowych stanic / Adam Kruczek // *Nash dziennik*. – 2010. – 23–24 pazdziernika. – S. 22–23.
26. Ks. Adam Galek, ks. Kazimierz Zając. Maniewiczze: oczami duszpasterzy // *Воляннз з Волині*. – 1995. – Трав.– черв. – С. 13–15.
27. Mitkalik K. Maniewiczze: historia kościoła pw. Przemienienia Pańskiego / K. Mitkalik // *Воляннз з Волині*. – 1995. – Трав.–черв. – С. 10–13.
28. Popek Leon. Cmentarz rzymskokatolicki w Lubomlu. 600-lecie Parafii w Lubomlu / Leon Popek, Anatol Sulik, Jacek Bury. – Lublin : Wyd-wo Polihymnia Sp. z o.o. ul. Deszczowa 19, 20-832, 2010.